

جنبه‌های زنانه در آیین تانترا^۱

ابوالفضل محمودی^۲

دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، گروه ادیان و عرفان، تهران، ایران.

مزدک توسلی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران.

چکیده

تانترا از دسته آیین‌های باستانی است که در بیشتر ادیان اصلی هند مانند هندوئی، بودایی و جینی تأثیر گذارده است. از جمله مهمترین ویژگی‌های آیین تانترا در تمام اشکال آن، نقش برجسته مؤلفه‌های زنانه با حضور برجسته شاکتی (دویی) و تجلیات او همچون کالی، در همه ابعاد نظری و عملی است؛ در این راستا می‌توان به تأکید بر مؤلفه زنانه در الوهیت و نقش این عنصر در جهان‌شناسی، خدانشناسی و انسان‌شناسی اشاره کرد و پیرو آن، آموزه‌های عملی که چگونگی اجرای آن‌ها در مراسم و مناسک این آیین - همچون آمیزش آئینی (مایتهونا) و قربانی - در متون مقدسی چون تانترها و کاماسوترا بیان شده است. از آنجا که در سطح کشور، با فقدان اثری علمی و تخصصی در مورد آموزه‌های تانتریکا، به‌ویژه نقش عنصر زنانه در این آیین مواجه هستیم و از سوی دیگر، تمایل و اشتیاق فراگیر نسبت به آموزه‌های عرفانی و رازورانه این آیین که در بیشتر موارد منجر به کج فهمی و کج روی‌هایی در این زمینه با عنوان تانترا و دور از ارکان این آیین می‌شود، می‌توان اهمیت و ضرورت پژوهش در این زمینه را دریافت. هدف این نوشتار، بررسی و تبیین آموزه‌های آیین تانترا و پیوند آن‌ها با جنبه زنانه در اندیشه‌ها و روش‌های عملی این آیین است.

کلید واژه‌ها

تانترا، شاکتی، دویی، کالی، عنصر زنانه، مایتهونا، کاماسوترا.

۱. تاریخ ورود: ۹۰/۸/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۰/۹/۳۰

۲. پست الکترونیک: mahmoodi@tpf-iau.ir

هنگامی که در قرن هجدهم، برای نخستین بار پژوهش‌گران غربی با آیین تانترا برخورد کردند، نمی‌توانستند گمانی جز آن برند که این مسلک، تنها عمل به محرّمات و ممنوعات دین هندویی است که توسط گروهی از مردم برای گریز از دستورات سخت‌گیرانه شریعت هندویی در پیش گرفته شده است.^۱ اما با روشننگری پژوهش‌گرانی چون سر جان وودراف (آرتور آوالون) در قرن بیستم – که تانترا را آیینی ارتودکس و دینی کامل، متعلق به عصر کنونی می‌دانست – ابعاد جدیدی از این آیین پر رمز و راز برای جهانیان فاش شد.^۲

تانترا آیینی عرفانی و رازورانه، برخاسته از باورهای آریایی و دراویدی با خوانشی متفاوت از متون مقدس پیشین (مانند وداها، اوپانیشادها و ...) است که در این راستا با دستگامی فکری و فلسفی در بُعد نظر، و همچنین آموزه‌های عملی منحصر به فرد، در پی به رهایی رسانیدن پیروان خویش است.^۳ جنبه زنانه در این آیین، چنان جایگاهی دارد که می‌توان تمامی آموزه‌های این آیین را کم و بیش متأثر از آن دانست.^۴

در آموزه‌های نظری تانترا همانند دین هندویی، عالم از وجود پروشا^۵ و پراکرتی^۶ به-عنوان زوج نخستینی که موجب زایش جهان هستند، پدید آمده است، اما بر خلاف باورهای پیشین، در این جا عنصر مونث نقشی ممتاز و برجسته می‌یابد؛ بدین سان که پروشایی که تا کنون به‌عنوان عنصر نرینه جهان، نقش فاعلی را ایفا می‌کرد، حالتی منفعل به خود می‌گیرد و در مقابل، پراکرتی که پیش از این نقش انفعالی را بر عهده داشت، در جایگاه فاعل ظاهر می‌شود؛ در واقع، آن جایگاهی که پروشا به‌عنوان قطب نرینه عالم در دیگر آیین‌های هندویی داشت، در این جا به پراکرتی منتقل می‌شود و این چنین می‌توان نخستین بارقه‌های

1. See: Gordon White, David, «Tantrism: An Overview», *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (ed.), Edinburgh, Charles Scribner's Son, 1980, vol.13, p.8985; Urban, Hugh B., «Indian's Darkest Heart», *Encountering Kālī*, Rachel Fell McDermott, Delhi, Motilal Banarsidass, 2005, pp1-2.

2. Smith, Brian K., «Tantrism: Hindu Tantrism», *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones (ed.), Edinburgh, Charles Scribner's Son, 1980, vol.13, p.8988.

3. Ibid.

4. See: Woodroffe, Sir John, *The World as Power*, Madras, Ganesha & Co., 2008.

5. Prūṣa

6. Prakṛti

نقش محوری عنصر مونث را در تانترا مشاهده نمود.^۱ شیوا به‌عنوان مظهر پروشا، تنها زمانی می‌تواند خلق کند که با شاکتی (مظهر عنصر مونث) یگانه شده باشد.

در شروع آیه ساونداریالاهاری^۲ آمده است: «شیوا وقتی می‌تواند خلق کند که با شاکتی یگانه شود؛ در غیر اینصورت او قادر به حرکت نیست».^۳

شیوا و شاکتی با ویمارشا^۴ و پراکاشا^۵ در ارتباط هستند. به‌اکشارارآیا، از هند شناسان معاصر توضیح می‌دهد که ویمارشا و پراکاشا، لرزش خود به خودی و حقیقت غایی هستند و از این‌رو آمیزش شیوا و شاکتی سبب شکل‌گیری کارمایه شاکتی و لرزش صوتی می‌شود.^۶ شایان ذکر است که پراکاشا یا شیوا، آگاهی مطلق، و شاکتی یا ویمارشا همان قدرت پنهان موجود در آن است که دو نور ساطع از آگاهی مطلق را تشکیل می‌دهند و سبب پیدایش مراتب بعدی جهان می‌شوند.^۷

پس از شکل‌گیری لرزش که با صدای مانترای^۸ اوم^۹ همراه است، ماده و غیرماده به‌وجود می‌آیند، با هم آمیزش می‌یابند و جهان در سه ساحت ماده (بیج^{۱۰})، لرزش صوتی اولیه (نآد^{۱۱}) و غیرماده (بیندو^{۱۲}) خلق می‌شود که هر کدام از آن‌ها منشا مخلوقات دیگراند.^{۱۳}

1. Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religion*, New York, Oxford University Press, 1999, p.525.
2. Saundaryalaharī
3. Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*, Delhi, Oxford University Press, 1997, vol.2, p.736.
4. Vimarśa
5. Prakāśa
6. Bhāskararāya, *Commentary on Lalitasahas Ranāma under Vimarśarūpinī*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 2002, p.548.
7. Dyczkowski, Mark S. G., *The Doctrine of Vibration*, Delhi, Motilar Banarsidass, 2000, p.59.
8. Mantra
9. Aum
10. Bij
11. Nād
12. Bindu
13. Johari, Harish, *Tools for Tantra*, Rochester, Inner Traditions: India Home Office, 1986, pp.7-9.

علاوه بر مطالب ذکر شده، شاکتی در باور تانترای شیوایی، از یک سو واسطه میان شیوا و ماده، یا واسطه میان عالم لطیف و کثیف است و از سوی دیگر، عکس‌العمل شیوا و نیروی بالقوه در موجودات عالم محسوب می‌شود؛ از این رو، او را با نام اوما^۱ نیز می‌شناسند. در برخی موارد صفت ناآگاهی را به شاکتی نسبت می‌دهند. در سانکھی^۲ این ویژگی منسوب به پراکریتی است. در برخی متون، پراکریتی و مایا^۳ به‌عنوان جوهره‌ی دویی^۴ خدای زن و همسر خدای مرد- در نظر گرفته شده است.^۵

مایا یا پراکریتی در زهدان شاکتی به‌عنوان زهدان عالم که نیروی بالقوه‌ی پرالایا^۶ و بالفعل خلقت را در خود دارد، قرار می‌گیرد و با رهنمود شاکتی و اعطای اندازه معین و محدودی اراده^۷، دانش^۸ و عمل^۹، به جهان محسوسات وارد می‌شود.^{۱۰} هر چه مایا از مبدأ خود فاصله می‌گیرد، بیش از پیش از راه اصلی خود دور می‌شود و به این ترتیب شرّ در جهان راه یافته و گسترش می‌یابد.^{۱۱} بدین شکل، آموزه عصرهای کیهانی و نقصان تدریجی خیر، آن چنان که در دیگر آیین‌های هندی بیان شده، در جهان شناسی آیین تانترا نیز طرح می‌شود.

از دیدگاه آیین تانترا، دور جهان به چهار عصر اصلی کریتا یوگا^{۱۲}، ترتا یوگا^{۱۳}، دوآپارا یوگا^{۱۴} و کالی یوگا^{۱۵} تقسیم می‌شود.^{۱۶} در عصر نخست که عصر طلایی کمال است، همه در معرفت به سر می‌برند، خدا و اهریمنی نیست، دهارما^{۱۷} یا نظم کیهانی استوار است و

1. Umā
2. Sāmkhya
3. Māyā
4. Devī
5. Radhakrishnan, S., pp.735,736
6. Pralaya
7. Ichā
8. Jñāna
9. Kriyā
10. Radhakrishnan, S., vol.2, p.736.
11. Ibid.
12. Kṛta Yuga
13. Tretā Yuga
14. Dvāpara Yuga
15. Kali yuga
16. See: *The Skanda Purāna*, Translated and Annotated by G. V. Tagare, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1993, Part.16, pp.99-106.
17. Dharma

همه ریگ ودا^۱ را باور دارند. حقیقت و دانش^۲ برجسته‌ترین نقش را در عصر کالی ایفا می‌کند و مراقبه برترین عمل آیینی این عصر به‌شمار می‌آید. در ترتا یوگا، یک چهارم دهارما فراموش می‌شود و گاو - به‌عنوان نمادی از دهارما و نظم کیهانی - روی سه پا می‌ایستد. طبیعت برجسته‌ترین نقش را در عصر ترتا ایفا می‌کند و قربانی^۳ برترین عمل آیینی این عصر به‌شمار می‌رود. در دوآپارا یوگا، کشمکش مخالفان و جنگ خدا و اهریمن آغاز می‌شود. اختلاف نسبتاً زیادی میان طبقات اجتماعی به‌وجود می‌آید و براهمان‌ها و کشاتریاها وظایف خود را به خوبی انجام نمی‌دهند. در اینجا نیمی از دهارما به فراموشی سپرده می‌شود و گاو روی دو پا می‌ایستد. آمیزشی از طبیعت و جسم برجسته‌ترین نقش را در عصر دوآپارا ایفا می‌کند و پرستش خدایان اصلی‌ترین عمل آیینی این عصر محسوب می‌شود. کالی یوگا که به معنای عصر تاریکی است، آخرین عصر از عصرهای چهارگانه است. در این عصر یک چهارم، دهارما باقی می‌ماند و ارزش‌های معنوی و اخلاقی نابود می‌شود.^۴

در ویشنو پورآنا^۵ آمده است که:

«فساد بر همه چیز حکمفرما خواهد شد، دولت و ثروت تنها معیار ارزش و مقام، شهوت یگانه پیوند میان زن و مرد، و دروغ تنها راه موفقیت در امور دنیوی محسوب خواهد شد. نظام طبقاتی متلاشی می‌شود و دستورات و احکام ودایی را دیگر کسی رعایت نخواهد کرد. براهمان‌ها و کشاتریاها از مقام خود سقوط خواهند کرد و پست‌ترین طبقه یا شودراها حاکم بر زمین خواهند شد».^۶

جسم، برجسته‌ترین نقش را در عصر کالی ایفا می‌کند و عمل خالصانه، برترین عمل آیینی این عصر به‌شمار می‌رود.^۷

1. Ṛg-Veda

2. Sattvagūṇa

3. Yajña

4. Bhatt, G. P., *Ancient Indian Tradition and Mythology Series*, Translated by a Board of Scholars, Delhi, Motilal Banarsidass, 2007, vol.5, pp.150-155.

5. Viśnu Purāṇa

۶. شایگان، داریوش، *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، تهران، امیر کبیر، چاپ ششم، ۱۳۸۶ش، صص ۲۸۴-

نکته قابل توجه در این بخش از آموزه‌های تانترا، حضور برجسته خدای کآلی^۱ در به وجود آمدن عصر کالی (تاریکی) است. کآلی که خدایی مونث است، در نقاشی‌ها و تصاویر، شیوا را با حالتی دهشتناک به زمین افکنده و او را نیمه جان کرده است! بدین گونه، شیوا از رقصیدن باز می‌ایستد و همین امر، سبب ایجاد خلل در نظام جهان می‌شود. کآلی سپس با ظهور خود و مجازات شدید بدکرداران و ریاکاران، به عصر کالی پایان می‌دهد و چرخه عصرها را به عصر طلایی باز می‌گرداند (نقشی که در مکاتب ویشنوی بر عهده دهمین اواتار ویشنو، یعنی کالکی است)^۲؛ از این جا می‌توان به پیوند میان آیین تانترا و عصر کالی پی برد؛ به این صورت که بر اساس برخی متون مقدس، باور به این آیین و انجام آموزه‌های آن، تنها راه رسیدن به رهایی در این عصر است. بر اساس این متون، آموزه‌های پیشین ارزش عملی خود را از دست داده و دیگر نمی‌توانند فرد را به رهایی رهنمون شوند؛ از این رو، باور بر این است که در این عصر، فرد به جای دوری از لذات و هواهای نفسانی، خود را با آگاهی در آن‌ها غرق می‌کند تا بتواند به رهایی دست یابد.^۳

اهمیت عنصر زنانه در خداشناسی تانتریکا نیز جالب توجه است. خدایان زنی که در تمدن هند از دیرباز به مثابه اصل باروری، دلیل و علاج بیماری‌ها، آورنده بخت خوب، از بین بردن دیوان و... البته به صورت فرعی و ثانوی پرستش می‌شده‌اند، در این آیین از نقشی محوری و اصلی برخوردارند.^۴ در یک دسته بندی کلی، می‌توان از مهم‌ترین ویژگی‌های خدایان زن در آیین تانترا به موارد زیر اشاره کرد: ۱- باکرگی ۲- مادری ۳- همسری ۴- نگهداری و محافظت ۵- فرمانروایی در زمین ۶- حاصل‌خیزی ۷- درمان و تندرستی ۸- دهشتناکی و خشونت.^۵

در میان خدایانی که در آیین مورد بحث، پرستیده می‌شوند، شاکتی، کآلی و کآما از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. شاکتی، کارمایه اثربخش هستی و رکن جهانی قدرت و

1. Kālī

2. Urban, Hugh B., pp.172-178.

3. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, Willard R.Trask(trans.), New York, Princeton University Press, 1969, p.225.

4. Preston, J. James, «Goddess Worship: an Overview», *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987, vol.6, p.38.

5. Ibid, pp.41-43.

خلاقیت به شمار می‌رود.^۱ او علاوه بر این که مادر تمام موجودات است، میان جنبه لطیف و کثیف عالم فرق می‌گذارد و آن‌ها را از هم متمایز می‌کند. در مجموع، پنج خویشکاری آشکارسازی^۲، رنگ‌آمیزی^۳، بازرسی و محک عالم^۴، بذرافشانی^۵ و مرثیه‌سرایی و سوگواری^۶ سوگواری^۶ به او نسبت داده می‌شود و خدایان زن دیگر، همه تجلیات شاکتی هستند؛^۶ این چنین است که او به‌عنوان یک خدای زن، در رأس هرم خدایان تانتریکا، سرگرم بازی بی‌پایانی است که در آن خود، خالق، نگهدارنده، و البته ویرانگر هستی است و از این جهات، خویشکاری خدایان مردی چون برآهما، شیوا و ویشنو را بر عهده گرفته است.^۷

از شاکتی با نام‌های گوناگون در متون مقدس یاد شده است. شاکتی در چاندوگیا / اوپانیشاد با نام سووراتا نام^۸ (مادر متعالی سرسپردگان) مورد ستایش قرار می‌گیرد و در کنا / اوپانیشاد^۹ با اومای طلائی رنگ یکسان انگاشته می‌شود. در ماهابهاراتا^{۱۰} خواهر کریشنا است و به همین خاطر با آیین ویشنویی مرتبط می‌شود. از شاکتی در پورآناها^{۱۱} با نام چاندی^{۱۲} یاد شده که جشن او در پاییز برگزار می‌شود. شاکتی در برخی متون نیز تحت عنوان دویی ستایش می‌شود و با براهمان یکی انگاشته می‌شود.^{۱۳} او حقیقت مطلق است و

۱. شوئون، فریتیف، «مهین شاکتی»، جهان اسطوره‌شناسی، ترجمه جلال ستاری، تهران، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۶، جلد دوم، ص ۹۲.

2. Ābhāsa

3. Rakti

4. Vimarśana

5. Bījāvasthāna

6. Vilapanata

7. Woodroffe, Sir John, *Principles of Tantra*, Madras, Ganesha & Co., 2006,

vol.1, p.357.

8. Suvratānām

9. Kena Upaniṣad

10. Mahabharata

11. Purāṇas

12. Caṇḍī

۱۳. برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد نام‌های شاکتی، رجوع کنید به:

Woodroffe, Sir John, *Mahānirvāna Tantra*, Madras, Ganesha & Co., 2006, pp.184-196.

ذات و طبیعت وی سات- چیت- اناند^۱ است. در برخی موارد او به‌عنوان خدای بدون صفت معرفی می‌شود.^۲

شاکتی به سبب فرجام خواهی خدایان از دیوی بنام ماهیسا^۳، با کمک ویشنو و شیوا به‌وجود وجود آمد، به این صورت که آن‌ها با هم متحد شدند و آتشی را به طرف ابری آتشین پرتاب کردند. شعله‌ها در آن ابر درگرفت و باعث بوجود آمدن شاکتی شد و او آن دیو را شکست داد. پس از این واقعه تمام کارمایه‌هایی که توسط خدایان برای نابودی ماهیسا مصرف شده بود، به شاکتی بازگشت و در نتیجه، او خدای نوظهور و پر قدرت هستی شد.^۴ در راستای داستان بالا می‌توان گفت که در باور پیروان آیین تانترا شاکتی هم پروشا است و هم پراکرتی، هم ویدیا^۵ است و هم ایدیا^۶. او خدایی است که سادهانان^۷ها (تمرین-تمرین‌های عملی) برای او انجام می‌شود و همان خدای یگانه متون تانتراها است.^۸ با توجه توجه به مطالب بالا، تأثیر جنبه زنانه شاکتی در خدانشناسی تانتریکا تا اندازه‌ای است که برخی پژوهشگران، این آیین را با نام آیین شاکتی نیز معرفی نموده‌اند.^۹

از آن‌جا که در جهان، همه چیز محصور زمان و مرگ است، کالپی (از تجلیات شاکتی) پادشاه جهان به شمار می‌رود و با بازپس‌گیری کارمایه خود از موجودات هستی در طول زمان، سبب مرگ موجودات و انحلال عالم می‌شود. او جنبه وحشی دیوی است و به‌طور کامل با تجلیاتی که مظهر مهربانی و رحمت‌اند، متفاوت است.^{۱۰} در پورآناها، کالپی به صورت خدای جنگ، اغلب با مردم طبقات پایین اجتماع و قبایل غیرآریایی سر و کار دارد؛

1. Sat-cit-anand

2. Radhakrishnan, S., vol.2, p.734.

3. Mahisa

4. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.203.

5. Vidya

6. Avidiya

7. Sadhana

8. Woodroffe, Sir John, *Principles of Tantra*, vol.1, p.357.

9. Geden, A. S., "God (Hindu)", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, James Hastings(ed), Edinburg, Charles Scribner's Sons, 1980, vol.6, pp.286,287.

10. Woodroffe, Sir John, *The World as Power*, p.161.

اما مشهورترین ظهور او در بخشی از مَآرکَاندیا پورآنا^۱ یافت می‌شود که به‌عنوان موجودی خونخوار و نفرت‌انگیز در میدان رزم، بر دیوها می‌خروشد.^۲

در بهاگوات پورآنا^۳ داستان پیدایش کآلیی این‌گونه بیان شده است:

«روزی دو نیروی اهریمنی شامبه^۴ و نیشامبه^۵ از راه ریاضت، به درگاه براهما تضرع کرده و خواستار شکست‌ناپذیر شدن در برابر هر موجودی می‌شوند. پس از آن که آن‌ها به شکست‌ناپذیری دست می‌یابند، به سه ساحت زمین، آسمان و میان آن‌ها حمله می‌کنند و تمام موجودات زمینی و خدایان را شکست می‌دهند و بر آن‌ها چیره می‌شوند. در پی چیره‌گی شامبه و نیشامبه بر جهان، سه خدای براهما، ویشنو و شیوا در کنار رود گنگ دور هم جمع می‌شوند و به‌وسیلهٔ مانترای نامودوای^۶ به نیایش شاکتی می‌پردازند. شاکتی، مادر-گوری^۷ را برای کمک به خدایان می‌فرستد. مادر-گوری پس از شنیدن داستان شامبه و نیشامبه، به هیبت کآلیی خشمگین درآمده و نیروهای اهریمنی را نابود می‌سازد.»^۸

شایان ذکر است کآلیی در میان پیروان تانترای بودایی تبت، تحت عنوان موجودی دیو گونه به‌نام مکهاس گوما^۹ شناخته می‌شود.^{۱۰}

باید توجه داشت که کآلیی زمانی به خشم می‌آید که مردم از پرستش او غافل شوند. او دوره به دوره رشد می‌کند و هرچه زمان به جلو می‌آید، او نیز قدرت بیشتری به‌دست می‌آورد. او از خدایان ازلی است که از زمان لرزش اولیه وجود دارد. او با دهشتناکی خود، ترس و وحشت را در دل پیروان خود می‌افکند و از این‌رو پیروان وی، با انجام آیین‌های قربانی، خواهان مهربانی و عدم خشونت و انتقام‌جویی او هستند.^{۱۱}

1. Mārkaṇḍeya Purāṇa

2. Coburn, Thomas, *Devī Mābātmya: The Crystallization of The Goddess Tradition*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1984, p.110

3. Bhagawat Purāṇa

4. Shumbh

5. Nishumbh

6. Namo Devaiye

7. Gauri Ma

8. Johari, Harish, p.91.

9. Mkhās Groma

10. Carus, Paul, *The History of the Devil*, New York, Dover Publication, 2008, pp. 96-99.

11. Woodroffe, Sir John, *Hymn to Kali*, Leipzig, Forgotten Books, 2008, p.46.

معتقدان به آیین تانترا با دادن قربانی خون، در مراسم ستایش خدایان زن (همچون کالی و دورگا)، سعی در فرو نشاندن عطش ایشان به خون، در حالت خشم و غضب دارند.^۱ در گذشته قربانی برای تقدیم به پیشگاه کالی از راه ذبح انسان (قربانی انسانی) مرسوم بوده است؛^۲ اما امروزه، بز - در نپال - و گاوحشی - در اسام و کلکته - با وسیله‌ای مثل ساتور بسیار تیز و در یک ضربه برای او قربانی می‌شود. طبق متون تانتریکا، کالی دشمنان خود را در یک ضربه سر می‌برد و می‌کشد، بنابراین، انجام این نوع قربانی، پیروی از به‌شمار می‌آید و در صورتی که این شکل از ذبح، به درستی انجام پذیرد، کالی از پیروانش در آن سال خشنود خواهد بود. این قربانی‌ها اغلب در معبد اصلی کالی یعنی کالیگهاتا^۳ انجام می‌شود.^۴

کالی بیشتر با همسرش شیوا همراه است و با او در قبرستان‌ها می‌رقصد که این رقص تهدیدی برای هستی قلمداد می‌شود؛ اما در آیین تانترا، کالی بر جسد شیوا می‌رقصد؛ این رقص بیانگر غلبه وی بر شیوا بوده و نشانگر وجه دیگری از نقش چیره و برجسته عنصر مونث در خدانشناسی تانتریکا است. البته باید توجه داشت که در بسیاری موارد، کالی باشاکتی، یکی انگاشته می‌شود و یا به‌عنوان تجلی وی، دارای کارکردهای مشابهی می‌شود. در سنت تانترای شیوایی در کشمیر، کالی به‌عنوان خدای متعالی‌ای که آگاهی مطلق است، با نام کالاسام کارسینی^۵ مطرح می‌شود که دوازده کالی از او سرچشمه می‌گیرند و آن‌ها را می‌توان دوازده پله آگاهی قلمداد کرد؛^۶ از این رو واسطه‌ای برای پرستش جنبه زنانه هستی به شمار می‌روند. در بسیاری از تانترها، کالی به‌عنوان خدای مطلق معرفی شده است و در رأس پرستش جای می‌گیرد؛ تا جایی که در نیروانا تانترا، برهما، ویشنو و شیوا مانند

1. Preston, J. James, p.43.

۲. البته این سنت، کماکان در میان پیروان آیین تانترا در بنارس - به ویژه اگهوری‌ها - به شکلی بسیار محدود - محدودتر از گذشته، انجام می‌شود. (پژوهش میدانی نگارنده، بنارس، ۱۳۸۷ش)

3. Kālīghāta

4. Harding, Elizabeth U., *Kali: The Black Goddess of Dakshineswar*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1998, pp.112-118.

5. kālasam karsini

6. Bowker, John, p.525.

حباب‌هایی از اقیانوس او برخاسته‌اند. *کامادا تانترا*^۱ بیان می‌کند که او بدون صفت و کیفیت^۲ است و ساحت او را با سات-چیت-آناند^۳ یکسان می‌شمارد.^۴

کاما^۵ در زبان سانسکریت به معنای میل، خواسته و کام است. عشق و لذت جنسی از ویژگی‌های خدای عشق (کاما) است. کاما در بخش سوم زندگی هندویی کاربرد دارد و فرد باید از آن عبور کند. در *مهابهاراتا*^۶ آمده که کاما سرچشمه‌ی ارتها^۷ و دهارما^۸، است چرا که بدون کاما انسان‌ها قادر به تلاش برای هیچ کاری نیستند. کاما که به‌عنوان مرد جوان زیبایی به تصویر کشیده می‌شود، همسر راتی (خدای زن تمایل جنسی) و پسر ترشنا (خدای آرزو و اشتیاق) است که در آمیزش آیینی در تانترا نقشی تعیین کننده را بر عهده دارد و از آنجا که آمیزش آیینی، از مهم‌ترین آموزه‌های این آیین است، کاما و راتی، از خدایان برجسته‌ی این آیین به‌شمار می‌روند.^۹

در اسطوره‌های تانتریکا کاما برای برهم زدن مراقبه‌ی شیوا با افکار جنسی فرستاده شد. او در این کار موفق گشت اما توسط چشم سوم شیوا به خاکستر تبدیل گردید. همسر بیوه‌ی او راتی^{۱۰} از شیوا خواهش کرد تا او را به زندگی بازگرداند، اما او تنها به‌عنوان تصویری ذهنی از عشق روحانی بازگردانده شد. از این رو لقب رایج و متداول او بدون بدن^{۱۱} است.^{۱۲}

با توجه به اسطوره‌ی بالا، می‌توان نتیجه گرفت که با این که کاما از معدود خدایان مرد در آیین تانترا به‌شمار می‌آید، اما همسر او راتی است که به او زندگی دوباره و ماندگار می‌بخشد و همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره شد، در تانترا خدایان مرد در کنار خدایان زن دارای جایگاه و برخی خویشتکاری‌ها می‌شوند.

1. Kāmada tantra
2. Nirguna
3. Sat -cit- ānand
4. Woodroffe, Sir John, *The Great Liberation*, Madras, Ganesha & Co., 2006, p.374
5. Kāma
6. Mhabharata
7. Artha
8. Dharma
9. Bowker, John, p.526.
10. Ratī
11. Anaṅga
12. Bowker, John, p.526.

همان گونه که گفته شد، بر اساس متون تانتریکا باور در عصر کالی بر این است که فرد به جای دوری از لذات و هواهای نفسانی، باید خود را با آگاهی در آن‌ها غرق کند تا بتواند به رهایی دست یابد؛ به این ترتیب آدمی برای رسیدن به این مهم، ناگزیر به خودشناسی است. در همین راستا از آن‌جا که تندرستی، لازمه سعادت و تکامل روحی است، سادهاکا باید دارای جسمی سالم و قوی و آمیخته با تمایلات نفسانی باشد تا به رهایی راه یابد.^۱ آیین تانترا برای نخستین بار در تاریخ فلسفی هند، توجه بسیاری به جسم داشته و حتی آموزه‌های بسیاری را بر اساس همین امر قرار داده است.^۲

در بینش تانتریکا، پیوند تنگانگی میان پیکر انسان (که جهان) و عالم هستی (مه جهان) برقرار است.^۳ ویشو/سارا/ تانترا^۴ درباره تن آدمی به عنوان که جهان و انطباق آن با مه جهان چنین می گوید: «هر آنچه اینجا [که جهان] هست، در آنجا [مه جهان] نیز وجود دارد. هر آنچه در اینجا نیست، در هیچ جای دیگر یافت نمی شود».^۵

سarah^۶ از عالمان هندی می گوید: «اینجا (درون بدن) رود گنگ^۷ و جومنا^۸ (یامونا) و پرایاگا^۹ و شهر بنارس، خورشید و ماه، مکان‌های مقدس و بودا وجود دارد. من هیچ‌جا را به مقدسی جسم نیافتم».^{۱۰}

بیرندراکشور ری چاودهوری^{۱۱} -از پژوهشگران هندی آیین تانترا- نیز درباره پیکر آدمی چنین اظهار نظر می کند: «می توان همه اصول کیهانی را در پیکر آدمی یافت»^{۱۲} با توجه به مطالب بالا، با به کارگیری برخی اعمال و جذب کارمایه هستی، می توان به تکامل رسید و مه جهان و که جهان را به یگانگی رساند. برای نیل به این یگانگی، بیداری

1. Gordon White, D., p.8990.

2. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.227.

3. Ibid, p.8992.

4. Visvasaratanttra

۵. شایگان، داریوش، ص ۷۱۵.

6. Sarah

7. Ganges

8. Jumna

9. Prayāga

10. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, pp.227,228.

11. Birendrakishore Roy Chowdhury

12. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.241.

کوندالینی^۱ یا قدرت شاکتی، از مهم‌ترین اهداف سادهاکا است. خدای زن شاکتی، به شکل کوندالینی در بدن انسان وجود دارد و جاری شدن قدرت این سرچشمه مادینه است که مبنای سلوک معتقدان به آیین تانترا به شمار می‌آید.^۲

کوندالینی دارای سه جنبه است: ۱- ماریچ بودن ۲- مؤنث بودن و با خدایان زن در ارتباط بودن ۳- حامل کارمایه بودن.^۳

در کتاب *هاتهایوگا پرادیبیکا* برای کوندالینی نام‌های دیگری نیز همچون کوتیلاَنگی^۴، بهوجانگی^۵، کوندالی^۶، شاکتی، ایشواری^۷، اروندهاتی^۸ آورده شده است.^۹ در آیین تانترای تانترای بودایی نیز برای کوندالینی نام‌های دیگری از جمله چاندالی^{۱۰}، دُمبی^{۱۱}، یُگینی^{۱۲} و نیرآمانی^{۱۳} ذکر شده است.

در این آثار، به طور نمادین از دروازه‌رهای و رستگاری (مُکشا^{۱۴}) که به وسیله کوندالینی قابل گشایش است، سخن به میان می‌آید.^{۱۵} سادهاکا با سرسپردگی به گورویی راز آشنا، مراحل تشریف آیینی را می‌گذراند تا مسیر مُکشا را ببیماید. گورو^{۱۶} با دادن مانترای مخصوص به سالک، مهار تنفس، آموزش موقعیت‌های خاصی برای بدن (مودرآ^{۱۷}) و تمرینات جنسی ویژه، مقدمات بیداری خدای زن را در بدن فراهم می‌کند، و پس از هماهنگی و درمان چاکراها، آن را هدایت می‌نماید؛ کارمایه شاکتی یا کوندالینی از چاکراها (هفت مرکز گردش انرژی در کالبد لطیف انسان) یک به یک بالا می‌رود و با رسیدن به هر

1. Kuṇḍalinī

۲. برای کسب اطلاعات بیش‌تر رجوع کنید به: شوئون، فریتيوف، ص ۹۵؛ نیز:

See: Smith, Brian K., pp.8993,8995.

3. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.245.

4. kutilāṅgī

5. Bhujangī

6. kundalī

7. Ísvari

8. Arundhatī

9. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.245.

10. Candālī

11. dombī

12. Yoginī

13. Nairāmanī; Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.246.

14. Mokṣa

15. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.245.

16. Guru

17. Mudrā

چاکرا کارمایه بالقوه و ساکن موجود در آن‌ها را به حرکت و چرخش وا می‌دارد. با رسیدن این کارمایه به چاکرای تاج، شیوا و شاکتی یگانگی دوباره یافته و سبب رهایی سالک می‌شوند. پس از تصفیۀ نادی‌ها، یُگی قادر به نگاهداری کارمایه شاکتی در خود می‌شود.^۱ در مبحث چاکراها، دو نوع چرخش مردانه و زنانه برای هر چاکرا ذکر شده است. در چاکراشناسی تانتریکا، جهت‌های چرخش زنانه است که اهمیت بسیار می‌یابد و نقش بسزایی در کیفیت انجام مراقبه‌های تانتریکا دارند.^۲ در مبحث نادی‌ها نیز از میان هفتاد و دو هزار نادی، سه نادی ایدآ،^۳ پینگالآ^۴ و سوصومنا^۵ دارای اهمیت بیش‌تری هستند.^۶ ایدآ و پینگالآ در آیین تانترا نمادی از خورشید و ماه‌اند. سامُهانا- تانترا^۷ بیان می‌دارد که نادی‌های سمت چپ به خاطر ملایمت بیش‌تر، ماه و نادی‌های سمت راست به خاطر قوت و قدرت بیش‌تر، خورشید هستند.^۸ هاتها یوگا پرادیپیکا آن‌ها را به شب و روز توصیف می‌می‌کند.^۹ نباید فراموش کرد که ایدآ و پینگالآ حامل پرآنا^{۱۰} و اپآنا^{۱۱} هستند که اولی همان رآهو^{۱۲} اسطوره‌ای است که ماه را می‌بلعد و اپآنا که آتش زمان یا کآلاگنی^{۱۳} است؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که با تنفس و مراقبه، می‌توان زمان را از میان برداشت و بر آن پیروز شد.

ایدآ و پینگالآ دو رکن اصلی تنفس هستند. بر طبق سامُهانا- تانترا گفته شده که ایدآ شاکتی و پینگالآ همان شیوا است. ایدآ و پینگالآ نماد نطفۀ زنانه و مردانه نیز هستند. نطفۀ مردانه جوهرۀ شیوا و ماه است و خون، جوهرۀ شاکتی و خورشید است. در برخی متون نیز

1. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, pp.245-249.

۲. شارامون، شیلا، باجینسکی، بودو جی، چاکرا درمائی، ترجمۀ رایمون شهابی، تهران، افکار، ۱۳۸۴، ص ۳۰.

3. Idā

4. Piṅgalā

5. Suṣumnā

6. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.237.

7. Sammohana-tantra

8. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.239.

۹. سواتماراما، یوگی، هاتایوگا پرادیپیکا، ترجمۀ جلال موسوی نسب و بی‌تا هدایتی، تهران، ۱۳۸۵، ص ۵۲۶.

10. Prāna

11. Apāna

12. Rāhu

13. Kālāgni

ماه از نطفه مردانه و خورشید از نطفه زنانه شکل می‌گیرد.^۱ در مورد پیوند ایدآ و پینگالا با شاکتی در هاتهایگا پرادیییکا آمده است:

«دختر زیبا روی بیوه‌ای به نام بالاراندام^۲ که زندگی ساده روحی داشت و ریاضت می‌کشید، بین دو مرد به نام‌های گانگا^۳ و یامونا^۴ قرار گرفته بود. هر یک از این دو تن که نیرومندتر بود و می‌توانست زیباروی بیوه را تصاحب نماید، قادر می‌شد به وضعیت متعال دست یابد. ایدآ، گانگای مقدس است و پینگالا رود یامونا است. بین ایدآ و پینگالا، این بیوه جوان که در میانه قرار گرفته، کوندالینی [شاکتی] است.»^۵

با توجه به مطالب ذکر شده، تنها راه رهایی انسان از خشم شاکتی (کآلی) که در عصر تاریکی در انتظار اوست، باور و انجام آموزه‌های تانترا برای بیداری شاکتی درون خود، فعال کردن چاکراها و رساندن کارمایه شاکتی به شاکتی است. این چنین است که مبحث کلیدی «نجات» نیز در این آیین با جنبه زنانه‌ی عالم در ارتباطی تنگاتنگ قرار می‌گیرد.

بر اساس چگونگی نگرش فرقه‌های آیین تانترا بر متون مقدس و تفاسیر آن‌ها، رویکردهای پنج گانه وداجار^۶، وایشناواچار^۷، شایواچار^۸، دهاکشیناچار^۹ و واماچار^{۱۰} برای برای انجام ساده‌اناهای (آموزه‌های عملی) وجود دارد. در این میان، ساده‌انای واماچار به سبب باور به شاکتی و واما^{۱۱} به‌عنوان خدایان شهوت و رها کرن قوانینی که طبق وداها و سمیریتی^{۱۲} ها شکل گرفته، نسبت به دیگر ساده‌اناهای جایگاهی والاتر برخوردار هستند.^{۱۳}

1. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.238.

2. Balarandam

3. Ganga

4. Yamuna

۵. سواتماراما، یوگی، ص ۵۷.

6. Vedacar

7. Vaiśnavacar

8. Śaivacar

9. Dhakśinacar

10. Vamacar

11. Vama

12. Smṛti

13. Gupta, N.L., *Encyclopaedic Survey of Oriental Thought*, New Delhi, Anmol, 1998, vol.3, pp.517,518.

از آموزه‌های عملی آیین تانترا که نزد پیروان این آیین نقش به‌سزایی را ایفا می‌کند، می‌توان به آموزه‌های نیآسا^۱ اشاره کرد که در آن پیکر انسان به مثابه جایگاه خدایان، به‌ویژه خدایان زن - که برتری اجتناب‌ناپذیری در میان دیگر خدایان در این آیین دارند - و جنبه زنانه هستی، مورد پرستش قرار می‌گیرد.^۲

هاتهایگا^۳ از دیگر آموزه‌های مهم آیین تانترا به شمار می‌آید که ریشه در باورهای کهن دارد و برای دستیابی به سلامتی جسم و پاکیزه‌گی روح، هشت روش ده‌آوتی^۴، باستی^۵، نتی^۶، ناولی^۷ یا نولی^۸، ترآتاکا^۹ یا ترآتاکام^{۱۰}، کاپالابھاتی^{۱۱}، پرآنایاما^{۱۲} و مودرا را مورد استفاده قرار می‌دهد.^{۱۳} تأکید بر این نکته بایسته است که هدف اصلی هاتهایگا و به کارگیری هشت روش نام‌برده، بیدار کردن کوندالینی به مثابه کارمایه زنانه هستی در پیکره آدمی است.

مانترا^{۱۴} و ده‌آرانی^{۱۵} - که از دو راه خواندن کتب مقدس و فراگیری نزد گورو، به دست می‌آید - به‌عنوان اصواتی که لرزش را در کوندالینی ایجاد می‌کنند و سبب بیداری آن می‌شوند، در آموزه‌های عملی تانتریکا تأثیر گذار هستند.^{۱۶} باید توجه داشت که این اصوات به مثابه اوراد و اذکار در بیشتر موارد بی‌معنا بوده، و همین بی‌معنایی سبب خالی شدن ذهن می‌شود.^{۱۷} این اذکار و اوراد بیشتر مخفف اسامی خدایان زن یا جنبه‌های زنانه هستی‌اند.^۱

1. Nyāsa

2. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.210.

3. Hathayoga

4. Dhāutī

5. Basti

6. Neti

7. Navli

8. Nuli

9. Trātaka

10. Trātakam

11. kapālabhātī

12. Prānāyāma

13. Wood, J. H., *The Yoga System of Patanjali*, Delhi, Kessinger, 2009, p.372

14. Mantra

15. Dhārani

۱۶. هربر، ژان، «درآمدی بر اسطوره‌های هندو»، جهان اسطوره‌شناسی، ترجمه جلال ستاری، تهران، نشر

مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۶، جلد سوم، صص ۸۴ و ۸۵

17. Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, p.216.

مراسم قربانی در آیین تانترا جهت خشنودی و عدم خشم خدایان زن است که در پنج روش براهمایاجنا^۲، دوایاجنا^۳، پیتریاجنا^۴، بهووتایاجنا^۵ و اتیهیاجنا^۶ انجام می‌شود.^۷ مکان و ابزار مورد استفاده در مراسم قربانی می‌بایست با ستایش خدایان زن و گفتن مانترهای مرتبط با آن‌ها تقدیس شوند. از مهم‌ترین قربانی‌های آیین تانترا می‌توان به انسان، گاو میش، بز، گوزن، آهو، لاک‌پشت، حلزون، ماهی و اسب نر اشاره کرد.^۸

مایتھونا^۹ (آمیزش آیینی) که به مثابه راهی برای به یگانگی رساندن شیوا و شاکتی، و تکامل روح در نظر گرفته شده، دربرگیرنده بیش‌تر آموزه‌های دیگر تانترا، همچون مانترا، هاتهایگا، نیاسا، و... است.^{۱۰}

در آیین تانترا بر خلاف شاخه‌های راست کیش که به آمیزش جنسی با همسر اکتفا می‌کنند، شاخه‌های چپ از دُمبی^{۱۱} - در لغت به معنای زن رخت‌شوی- و دخترهای طبقه پایین جامعه و روسپی‌ها برای اجرای مراسم آیینی خود استفاده می‌کنند. هر اندازه فساد و هرزگی زنان بیشتر باشد، برای اجرای این آیین مناسب‌تراند. تعلیمات پیروان این آیین طولانی و سخت است و حتی زن‌های جوان نیز باید با گورو در ارتباط باشند و بدن خود را وقف عمل به آیین‌ها کنند. آموزه مایتھونا در تانترا، از راه یکپارچگی میان تنفس، فکر و خروج منی است.^{۱۲}

1. For more information see: Johari, Harish, p.44.

2. Brahmajajña

3. Devajajña

4. Pitryajajña

5. Bhūtajajña

6. Atithijajña

7. Burde, Jayant, *Rituals, Mantras and Science*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 2004, pp.24,25.

8. Woodroffe, Sir John, *Mahānirvāna Tantra*, pp.162,352,353,354; Eliade, Mircea, "Sexuality", *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987, vol.14, p.185.

9. Maithuna

10. Eliade, Mircea, "Sexuality", p.185.

11. dombi

12. Eliade, Mircea, "Sexuality", p.185.

در واجرایانا (تانترای بودایی) اعتقاد بر این است که خود بودا راه مایتهونا را برای غلبه بر مارا^۱ برگزیده است. هدف تانترای هندویی و بودایی رسیدن به ماهاسوکها^۲ یا رحمت متعالی است که برای نیل به آن باید یگانگی امور به ظاهر متعارضی چون پراجنا^۳ (حکمت، حکمت، معرفت به ماهیت نمودی جهان) و اوپایا^۴ (مهارت در کاربرد ابزار لازم برای رسیدن به آن)، شونیاتا^۵ (خلاء و تهی بودن) و کارونا^۶ (رحمت و شفقت)، و زنانگی و مردانگی در فرد متحقق شود.^۷ این پیوند با تصاویری همچون آمیزش جنسی و یا خدایی دو دو جنسی نشان داده می‌شود. در یگا به این یگانگی، ادوایا^۸ گفته می‌شود.^۹

باید توجه داشت که باور و انجام آمیزش آیینی در آیین تانترا با برخی آیین‌ها همچون تائویسم که به انجام این عمل آیینی می‌پردازند، تفاوت دارد، به گونه‌ای که در این آیین‌ها رابطه جنسی برای مهار نفس و آگاهی برخود انجام می‌شود، در حالی که در تانترای هندویی و بودایی این عمل آیینی برای گسترش روح فرد و در جهت تکامل او به کار می‌رود؛^{۱۰} آنچنان که کارمایه حیاتی خفته در پیکر آدمی (کوندالینی) که تجلی شاکتی است، با انجام آمیزش آیینی و لرزش حاصل از پیدایش کارمایه جنسی، بیدار شود، و یک به یک چاکراها را در مسیر نادی‌ها پیماید و مرتبه به مرتبه در جهت رساندن کارمایه کوندالینی به سوسومنا و به چرخش درآوردن چاکرای تاج بالا رود و فرد را در رسیدن به معرفت و کمال رهنمون شود.

۱. Māra، تشخیص نیروی اهریمنی در باور تانترای بودایی. برای کسب اطلاعات بیش‌تر رجوع کنید به: Gakkai, Soka, *Dictionary of Buddhism*, Delhi, Motilal Banarsidass, 2009, p.113.

2. Mahasukha

3. Prajna

4. Upaya

5. Śūnyata

6. Karuna

۷. پراجنا و شونیاتا از آن حیث که به حقیقی نبودن عالم اشاره دارند، در مقابل اوپایا و کارونا قرار می‌گیرند

که با در رنجش دیدن انسان، نجات وی و رهایی از چرخه سامسارا (Samsāra)، از حقیقت عالم خبر می‌-

دهند.

8. Advaya

9. Eliade, Mircea, "Yoga", *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987, vol.15, p.186.

10. Ibid, p.184.

ناگفته پیدا است که در مورد آموزه‌ی مایتهونا و دیگر آموزه‌های آیین تانترا نکته‌های بیشمار دیگری نهفته است که در این مقال به دلایل گوناگون، امکان بررسی و پرداختن بیش‌تر به آن‌ها وجود ندارد.

در پایان، با توجه به مطالب ذکر شده، تنها راه‌هایی انسان از خشم شاکتی (کآلی) که در عصر کالی در انتظار اوست، باور و انجام آموزه‌های آیین شاکتی (تانترا) برای بیداری شاکتی، فعال کردن چاکراها و رساندن کارمایه‌ی شاکتی به شاکتی (سوصومنا) است.

منابع

- سواتماراما، یوگی، *هاتایوگا پرادپیکا*، ترجمه‌ی جلال موسوی نسب و بیتا هدایتی، تهران، ۱۳۸۵ش.
- شارامون، شیلا، باجینسکی، بودو جی، *چاکرا درمانی*، ترجمه‌ی رایمون شهابی، تهران، افکار، ۱۳۸۴ش.
- شایگان، داریوش، *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، تهران، امیر کبیر، چاپ ششم، ۱۳۸۶ش.
- شوئون، فریتیف، «مهمین شاکتی»، *جهان اسطوره‌شناسی*، ترجمه‌ی جلال ستاری، تهران، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۶ش.
- هربر، ژان، «درآمدی بر اسطوره‌های هندو»، *جهان اسطوره‌شناسی*، ترجمه‌ی جلال ستاری، تهران، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۸۶ش.
- Bhāṣkararāya, *Commentary on Lalitasahas Ranāma under Vimarśarūpīṁ*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 2002.
- Bowker, John (ed.), *The Oxford Dictionary of World Religion*, New York, Oxford University Press, 1999.
- Bhatt, G. P., *Ancient Indian Tradition and Mythology Series*, Translated by a Board of Scholars, Delhi, Motilal Banarsidass, 2007.
- Burde, Jayant, *Rituals, Mantras and Science*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 2004.
- Carus, Paul, *The History of the Devil*, New York, Dover, 2008.
- Coburn, Thomas, *Devī Mābātmya: The Crystallization of The Goddess Tradition*, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1984.
- Dyczkowski, Mark S. G., *The Doctrine of Vibration*, Delhi, Motilal Banarsidass, 2000.
- Eliade, Mircea, "Sexuality", *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987.

- Eliade, Mircea, "Yoga", *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987.
- Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom*, Willard R. Trask(trans.), New York, Princeton University Press, 1969.
- Gakkai, Soka, *Dictionary of Buddhism*, Delhi, Motilal Banarsidass, 2009.
- Geden, A. S., "Tantras", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, James Hastings(ed.), Edinburgh, Charles Scribner's Sons, 1980.
- Gordon White, David, "Tantrism: An Overview." *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones(ed.), Edinburg, Charles Scribner's Son, 1980.
- Gupta, N. L., *Encyclopaedic Survey of Oriental Thought*, New Delhi, Anmol, 1998.
- Harding, Elizabeth U., *Kali: The Black Goddess of Dakshineswar*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1998.
- Johari, Harish, *Tools for Tantra*, Rochester, Inner Traditions: India Home Office, 1986.
- Preston, J. James, "Goddess Worship: an Overview", *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1987.
- Radhakrishnan, S., *Indian Philosophy*, Delhi, Oxford University Press, 1997.
- Smith, Brian K., "Tantrism: Hindu Tantrism", *Encyclopedia of Religion*, Lindsay Jones(ed.), Edinburgh, Charles Scribner's Son, 1980.
- *The Skanda Purāṇa*, Translated and Annotated by Dr. G. V. Tagare, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1993.
- Urban, Hugh B., "Indian's Darkest Heart", *Encountering Kālī*, Rachel Fell McDermott, Delhi, Motilal Banarsidass, 2005.
- Wood, J. H., *The Yoga System of Patanjali*, Delhi, Kessinger, 2009.
- Idem, *The Great Liberation*, Madras, Ganesha & Co., 2006.
- Idem, *Hymn to Kali*, Leipzig, Forgotten Books, 2008.
- Idem, *Mahānirvāna Tantra*, Madras, Ganesha & Co., 2006.
- Idem, *Principles of Tantra*, Madras, Ganesha & Co., 2006.
- Idem, *The World as Power*, Madras, Ganesha & Co., 2008.